

Een zee van letters

Het misschien nooit eindigende verhaal van de negentiende eeuw

GERRIT KOMRIJ

De negentiende eeuw is voor mij met een boek begonnen. Ik wil ook nu met een boek beginnen. In het in 1995 verschenen *Offeren aan Minerva en Mercurius* staat een aantal vraaggesprekken met Nederlandse antiquaren. Op zeker moment worden herinneringen opgehaald aan Menno Hertzberger, het moet zich in de jaren vijftig hebben afgespeeld: 'Komisch waren de scènes als er weer eens een partijje 19de-eeuwse literatuur voor oud papier verkocht was. Dat ging om een paar gulden, waarin de medewerkers dan meedeelden. [...] Er waren zo'n 8 à 12 mensen in dienst.' Het gaat me bij dit citaat niet om de onmetelijke gulheid van de legendarische antiquaar Menno Hertzberger, dat begrijpt u, maar om de verbluffende zin '...als er weer eens een partijje 19de-eeuwse literatuur voor oud papier verkocht was'. Voor een paar gulden.

Een feestje werd er gehouden in de wereld van het boek, als er weer eens een partij negentiende-eeuwse literatuur door de molen ging.

In mijn jeugd kocht ik inderdaad negentiende-eeuwse boeken voor een dubbeltje, een kwartje. Daar is mijn liefde voor de negentiende eeuw mee begonnen. Echte liefde begint altijd bij de buitenkant. Het uiterlijk van die boeken fascineerde me. Het verguldsel op de banden, de haast surreële bandstempels, de rijkdom aan lettersoorten op de titelpagina, de teksten die nu eens in twee, dan weer in drie, vier kolommen waren gedrukt, je verdrong in de letters. Dan vergeet ik nog het mirakel van de sierkapitalen en de onbegrijpelijke luxe van de omkaderingen. De teksten *moesten* wel de moeite waard zijn als er zo'n plechtige lijst omheen hoorde. Je had er boeken bij die op elke pagina een andere omkadering leken te hebben. Geometrische motieven, florale motieven, fantasiemotieven. En, ten slotte, de illustraties! Chromolitho's zijn als chocoladeflikken en aardbeien, wie er in z'n jeugd aan verslaafd raakt komt er nooit meer af.

De negentiende eeuw was weg, de boeken waren gebleven. Daar lagen ze met hun dikwijls logge gewicht – in een kast op zolder, op een marktkraam – alleen maar op mij te wachten. Lyrisch kon je er van worden, van *De jaargetijden* van J.J.L. ten Kate, 26-en-een-half bij 35 centimeter, met full-

page lithografieën van Lente, Zomer, Herfst en Winter: een weelde van rozen, vergeelde bladeren, lelies en besneeuwde dennenbomen, als in een middeleeuws getijdenboek. De door Sierig geïllustreerde druk van de *Camera Obscura!* Al op de band stelden de hoofdfiguren zich voor, goud op rood. Door naar het boek te *kijken* had je een wereld in je opgenomen, zonder één letter te hebben gelezen.

Nee, daar konden boeken als de *Oorspronck ende Voortgang der Nederlandsche Beroerten* of hoe ze ook mogen heten, in hun aangevreten en ondergescheten perkament, waarvoor Menno Hertzberger dertigduizend gulden vroeg, niet tegen op. Ik begrijp dat boeken uit de zestiende en zeventiende eeuw ongelooflijk duur moeten zijn. Maar een literaire periode met eerste drukken van een ton, wat moet je daar als *literatuurliedhebber* mee? Dát is pas moord en doodslag door het antiquariaat.

Ik kon als scholier de negentiende eeuw in mijn handen houden. Mijn fascinatie bleef onverminderd. Ook in de literatuurwetenschap – waar nooit écht van verachting sprake was geweest – groeide de fascinatie, in het antiquariaat helaas ook. Hier en daar. Ik zou maar wat graag in die negentiende eeuw hebben geleefd, op één niet geheel onbelangrijke bedenking na: dan was ik nu dood geweest.

In de jaren vijftig leek de negentiende eeuw niet afgelopen. Er zwierven boeken uit die tijd rond, maar ook nog veel mensen. Er waren uit dat verzonken rijk – toch zo dichtbij – veel woorden nog hevig aanwezig, voor zaken die zelf niet meer bestonden: stoommachine, kindersterfte, dienstbode. Er waren angstaanjagende woorden bij en weemoedige. Ooms en leraren leefden met hun gedachten en waarden nog in de negentiende eeuw. De eeuw had iets van een vader weg die vermoord moest worden. We beschouwden ons als kinderen van de negentiende eeuw. We keken naar de negentiende eeuw met negentiende-eeuwse blik.

Hoe anders te verklaren dat velen die eeuw zo burgerlijk en gezapig vonden? Nederland zat tot ver in de twintigste eeuw nog gevangen in zijn burgerlijke schil. Het deel van de negentiende eeuw dat ons niet beviel werd simpelweg afgestoten. Pas langzaam zouden we onze selectieve negentiende-eeuwse blik op de negentiende eeuw vervangen door een ronduit twintigste-eeuwse. Ineens bleek die negentiende eeuw net zo onburgerlijk en ongezapig als we ons zelf waanden geworden te zijn.

Hoe de geschiedenis onder onze blik verandert, hoe de mentaliteit van het verleden meegroeit of meekrimpt met onze eigen mentaliteit, het is een verhaal met haken en ogen. Ik hoef het u niet te vertellen. De empathische kijk, de actualiserende kijk – ze kennen allebei hun voordelen en onrechtvaardigheden.

Even een hardnekkig stokpaardje uit de weg geruimd.

Het stokpaardje van de literatuur. Dan roepen we weer dat het buitenland zich mag beroemen op Hölderlin en Heine, Keats en Shelley, en dat Nederland het moet stellen met Oosterwijk Bruijn en Tollens. Een stokpaardje

dat me de keel uitkomt en waar ik liever nooit meer van horen zou. De Nederlandse literatuur wordt binnen de Europese gezien als een Fremdkörper, een literatuur waar het niet normaal toeging. Toch is er niets meer aan de hand dan het feit dat we dichtertlijk even geen bloeitijd kenden, zoals Walachije in de achttiende eeuw geen muzikale bloei kende en Oezbekistan in de negentiende geen bloei in de schilderkunst.

We hadden kunnen tegenwerpen dat het in bijvoorbeeld Engeland ook niet om louter toppen ging. Eliza Cook en Felicia Hemans behoorden tot de vermaardste dichters van hun eeuw, en wie kent deze zangers van de huiselijke haard nog? Zo'n tegenwerping is eigenlijk kinderachtig. Het was geen bloeitijd op poëtisch gebied, punt uit. Een tijdelijk laaggebergte, en met de nodige uitzonderingen. Van niet meer belang dan het feit dat we in de achttiende eeuw weinig grote schilders kenden, terwijl we er in de zeventiende weer veel van hadden.

De Nederlandse poëzie in de negentiende eeuw was gegijzeld. Gegijzeld door een belangengroep die er niet in de eerste plaats op uit was knusse poëzie te scheppen, maar die bewust en uit overtuiging een politieke en morele strategie volgde: antirevolutionair, fundamentalistisch, hiërarchisch. Het kan een heel boeiende poëzie worden, als we er maar met een ander oog naar kijken. Een groot deel is kwalitatief beneden de maat. Toch kunnen we er nog altijd eindeloos veel uit leren over die tijd. Niet alleen over hoe ze tegen poëzie aankeken, maar ook over wat ze dachten van elkaar en de buitenwereld. Hoe ouder poëzie wordt hoe beter ze dienst doet als geheugenmagazijn, als informatiedrager. Die potentie groeit met de jaren. De negentiende-eeuwse poëzie is nu uiterst belangwekkend, misschien juist omdat ze zich bevond in een gijzelspositie.

De Nederlandse literatuur kende bepaalde Europese verschijnselen niet, wilde ze niet kennen of gaf voor ze niet te kennen. Toch behoren we de Nederlandse literatuur gewoon binnen het raam van deze verschijnselen te beoordelen en te behandelen. Het helpt ons de specifiek nationale condities te reconstrueren. Een mooie, leesbare reconstructie vanzelf. Literatuurgeschiedenis heeft geen zin als ze niet tegelijk literatuur is.

Tot zover het stokpaardje van achterlijk Nederland.

De slaperigheid van de negentiende eeuw was een sjabloon – waarachtig niet alleen in Nederland. Saaigheid was het eerste waar je aan dacht. Pluche in het algemeen, domineedichters bij ons. Waar denk ik nú aan, ik die op mijn zeventiende honderden negentiende-eeuwse boeken kende, tenminste van de buitenkant? Gemeenplaatsen en sjablonen hebben iets, omdat het beeld van het beeld altijd het beeld zelf wordt of dreigt te worden. Welke overwegingen komen nu als eerste bij me op?

Dat elk argument van gezapigheid onmiddellijk vervluchtigt door het rijtje namen Schopenhauer en Nietzsche, Rossini en Wagner, Pasteur en Fröbel, Volta en Ohm, ad infinitum. Titels kan ik ook noemen. *Torpedo War and Submarine Explosions* (1810), *Manifest der Kommunistischen Partei*

(1848), *Uncle Tom's Cabin* (1852), *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java* (1854), *Alice in Wonderland* (1865). Ad infinitum. Het is welbeschouwd een wonder dat het beeld van een gezapige negentiende eeuw ooit enige kans gemaakt heeft zich te nestelen.

Dat er een grondige verandering plaatsvond in de begrippen mooi en lelijk. Er kwam na de achttiende eeuw een lelijkheid op die de norm werd – en dus weer schoonheid. Eclecticisme, pluralisme, neo-stijlen, zulke omschrijvingen. Een grondige, maar geleidelijke verandering binnen de algemener verschuiving van neo-classicisme naar Art Nouveau. Hang in gedachten eens een David naast een Mucha – lichtjaren binnen een eeuw. Het is als de gemeenschappelijke noemer zoeken van Isaac da Costa en Oscar Wilde.

Dat alles zo gigantesk en grootschalig was. De glasarchitectuur, de enorme uitvindingen, het Suezkanaal, de omspanning van de wereldbol met spoorrails. Ik zie foto's van wereldtentoonstellingen voor me (sinds 1851 georganiseerd), waar Krupp-kanonnen staan opgesteld tussen dikke gordijnen. Van massieve machines en machinekamers. Ik zie gravures voor me met reusachtige ijsschotsen. Ik zie chromolitho's voor me met reusachtige keizerskroningen. Ik zie nooit kalotjes, slaapmutsen en Pieter Stastok, ik zie turbomotoren, torpedoboten en Niagara-watervallen. Rotatiepersen, honderd-en-tien op een rij.

Dat ook de menselijke gestalten een meer dan levensgrote indruk maken. De vrouwen zijn allemaal veel voller en de gekken veel gevaarlijker in hun gigantische gekkenhuizen. Reuzen stonden aan het hoofd van de fabrieken, reuzen voerden de legers aan. Victoria en Bismarck waren figuren die alleen als bronzen standbeelden voorstelbaar waren. Vleesgeworden imperialisten. Ik kwam de naam en de kop van Bismarck voor het eerst tegen op een sigarenbandje, maar ik twijfelde geen moment aan zijn statuur en postuur.

Dat oorlog en dood sleutelwoorden zijn. De dood op de barricaden van de grote en kleine revoluties. De dood op het slagveld – Krimoorlog, Boerenoorlog. Bloed, veel bloed. De dood op de kerkhoven en in de alkoven. Ik zie een wenende engel van marmer op een kindergraf. Ik zie een serie jonge, bleke zelfmoordenaars op litho's van Alexander Ver Huell.

Dat, kortom, de negentiende eeuw geen eeuw is om meewarig over te doen, maar om er je mouwen bij op te stropen en te roepen: Kom op, als je durft! Een overweldigende eeuw die je geen kans geeft in slaap te vallen.

Tot zover mijn spontane opwellingen bij het beeld van een eeuw. Als een massieve zeppelin hangt die eeuw in tussen de Franse Revolutie en de Eerste Wereldoorlog. Ik had hier ook het beeld van een fallus kunnen gebruiken. Tijdens de Franse Revolutie ontstond de eerste opwinding en tot de grote, uiteindelijke ejaculatie kwam het in de Eerste Wereldoorlog.

Aan de negentiende eeuw zelf blijven de talloze kleinere ontladingen voorbehouden. Er staan zoveel beelden op je netvlies, er hurken zoveel associa-

ties in je hersenbureau. Als ik het onder één begrip moet samenvatten, dan is dat wel het begrip: catalogisering. De wereld werd een encyclopedie.

Brockhaus' *Conversations-Lexicon* dateert van 1812-1819, Chambers' *Encyclopaedia* van 1860-1868, de *Grand Dictionnaire Universel* van Larousse van 1864-1876, de *Winkler Prins* van 1870-1882.

Ondernemingen als de *Oxford English Dictionary*, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Grimm's *Das deutsche Wörterbuch*, op de meest uiteengelegen plaatsen kwam iedereen op hetzelfde idee.

Baedeker, nog zo'n monument. De finesses en kleine lettertjes van die reisboeken – het is onvoorstelbaar dat iemand dit *nu* allemaal zou willen weten. Het leek de negentiende-eeuwers niet om selectie of synthese te gaan, maar om de volledigheid. Alle feiten kwamen terecht op systeemkaarten, alle woorden, alle bezienswaardigheden en routes. In dierentuinen werd de complete inhoud van de Ark gereconstrueerd.

De geschiedenis kwam terecht in historische romans, brede panorama's vaak. Ook hier de lust tot inventarisatie, al ontkwamen ze vanzelf niet aan een modellering van politieke en ethische ideeën naar negentiende-eeuwse zin. De historische roman – als instructief instrument – plaatste onophoudelijk, om uit de *Camera Obscura* te citeren, 'een neus van Herinnering op een gezicht van Verbeelding'.

Er ontstonden beeldengalerijen, pantheons, heldencolonnades. Veel daarvan is afgebroken, maar pas nog, in Rome, in het Park van het Horloge, raakte ik weer verzeild in zo'n openlucht-encyclopedie. Een carré van lanen en paden omzoomd door gipsen koppen, van dichters, politici en vrijheidshelden, van componisten, notabelen en verdienstelijke ziekenbroeders, allemaal door een zestienderangs kunstenaar gemaakt, van miserabele kwaliteit, niet meer dan een driedimensionaal plaatjesalbum, maar dat was de essentie niet. De essentie was het verzamelstreven.

Haast spook- en raadselachtig doen ons nu de grote veeldelige vergulde literatuurgeschiedenissen aan, die in alle landen van Europa opdoken, met hun uitvouwbare kleurenplaten, reproducties van titelpagina's, facsimile's van handschriften en portretten. Op een velletje half doorzichtig papier waren de schrijverskoppen overgetrokken, zodat je kon nagaan wie wie was in een bepaald gezelschap. Om te snotteren zo prachtig. Niet alleen de literaire trones en werken, ook kinderrijmen en volksprookjes werden systematisch opgetekend en verzameld. Archief. Archief.

In de *Tales of Shakespeare* van Lamb werd Shakespeare op een rijtje gezet, in Landor's *Imaginary Conversations* passeerden talloze protagonisten van de geschiedenis de revue. Een boek vol pratende gipsen koppen.

Bij zoveel nieuwe boeken moesten ook de boeken zelf worden geordend. Het decimale systeem van Dewey (1876) was maar een van de alternatieven ter inkapseling van de universele kennis. Tien groepen stelde Dewey voor, met in elke groep honderd nummers. Van 000 tot 099 algemene werken, van 100 tot 199 filosofie en psychologie, van 200 tot 299 religie, van 300 tot 399 sociale wetenschappen, en zo voorts. Ik houd op, al kan ik daar

niet genoeg van krijgen. De poëzie bevindt zich ergens tussen de 800 en 899.

Ook weersta ik de verleiding in te gaan op de problemen die zich voordeden om de orde van al die geordende boeken weer te ordenen. Het culmineerpunt van de negentiende-eeuwse catalogiseringsdrift ligt, zou je kunnen zeggen, in de uitklapbare boekenmolen en de boekenkast op rolschaatsen, om van de vernuftiger snuffes niet te spreken.

Uiteindelijk diende de mens begraven te worden onder de letters.

Dat beeld van de eeuw is me het liefst. Misschien wilde de negentiende-eeuwse mens wel begraven worden *in* de letters. Omnipotentie en alomtegenwoordigheid door een verdwijntruc.

Je kan uit een lange, rijke eeuw een eindeloos aantal constructies of combinaties van constructies fabuleren. De negentiende-eeuwers hebben er zélf voor gezorgd dat hun materiaal onuitputtelijk is. Maar een samenhang als tussen Larousse, Brockhaus en Winkler Prins verzin je niet. Het bezit een adembenemende synchroniteit. Dat in alle grote Europese landen de grondslag voor het definitieve woordenboek werd gelegd is een gelijktijdigheid die iets *moet* betekenen, profetisch of niet.

Wat buiten de classificatie viel waren monsters. De Bosjesman die in een *Preis-Verzeichnis* uit 1840 van de firma C.F. Drege, Hamburg, te koop werd aangeboden onder de kop zoogdieren (400 DM, de prijs van tien schapen) mocht van geluk spreken. Voor monsters werden weer afzonderlijke toonzalen gebouwd – anatomische collecties, de inkadering van de afwijking. De schildpadvrouw. De reuzenkaffer. De driebenige dwerg. Het geheimzinnigste waren de hermafrodieten. Die vielen het moeilijkst in de negentiende-eeuwse schema's te persen. Bij uitstek opwekkers van onrust waren dat. Verwarrende 'puntverscherpers', om een uitdrukking te gebruiken van Da Costa die we dadelijk zullen tegenkomen.

De Encyclopédie van de achttiende eeuw mondde uit in de kennismagazijnen van de negentiende. De motivatie bleef dezelfde (kennis is macht), de idealen ook (een betere maatschappij), maar er veranderde iets wezenlijks. Ik zou niet precies kunnen zeggen wat. Het visuele aspect in ieder geval, het temperament ook. Je benadert het misschien door te stellen dat explicatie werd vervangen door accumulatie, interpretatie door opsommingen, maar dat is maar deels zo. De negentiende eeuw ontsnapt makkelijk aan generaliseringsen omdat de negentiende eeuw *alles* pretendeerde te zijn. Op een haast apodictische wijze zette ze het ontwikkelingsideaal van de achttiende eeuw voort. Ze verbond kennis en bezit, en het bezit van kennis, op een imperialistische manier met vooruitgang. Het beschikbaar stellen van kennis en de hoop op ontwikkeling struikelden over elkaar heen –

't Is voortgang, die zich zelf vooruitstreeft; 't is versnelling
Des levens, met de vaart waartoe de stoompers preest; –

– aldus Da Costa in *Wachter! Wat is er van den nacht?* Nieuwe opvoedmetho-

den, nieuwe schoolsystemen tegenover de magie van de nobele wilde. De droom van de ontwikkeling trof een dankbare handlanger aan in de zojuist omhelsde evolutieleer. Alles hoger, alles beter. Excelsior, semper crescendo. De evolutieleer leidde tot de uitvinding van de concurrentie – de sterkste overleeft – maar ook tot verregaande idealisering, die weer onvermijdelijk leidden tot sentimentaliteit. Evolutie was iets gevaarlijks. Soms lijkt de classificatiedrift bedoeld om het idee van evolutie te bezweren.

Duizenderlei zijn de verschijningsvormen van de negentiende-eeuwse opsommingdwang. De bibliografie is een der oudste beroepen, maar nu verschenen er ook bibliografieën van de zonderlingste onderwerpen. De laatste witte plekken in de bibliografische wetenschap werden opgevuld. Ik noem met volstrekte willekeur de bibliografieën van scatologische werken, van boeken waarin overspelige en wellustige priesters, bisschoppen, kardinalen en pausen een rol speelden, van boeken die de Kus behandelden. Luilekkerlanden werden gecatalogiseerd. Inventarislijsten zijn emblematisch voor de tijd. De classificatiedrang van Pennewip en de schijnbare chaos van het pak van Sjaalman zijn twee loten van dezelfde tak.

Romans en verhalen die op een of andere manier, bewust of onbewust, geassocieerd konden worden met het vullen van gaten en hoeken genoten grote populariteit. Systematische reizen op de vierkante centimeter, in de trant van de *Voyage autour de ma chambre*, waren er voor alle smaken en in alle formaten. Niet om het Hollands binnenhuisje ging het, het ging om de binnenkant van de systeemkast, de mechaniek van het detail. 'De alkoof', 'Mijn piano', 'Onder de spiegel', 'De nis', 'Mijn secretaire', 'Mijn bibliotheek', luiden enkele hoofdstuktitels van *Mijn kamer* (1849), door *Een student* (ps. van P. Loosjes). Variaties hierop vormden de boeken vanuit een miniem perspectief geschreven. De geschiedenis van een broodkruimel. De reis van een steenkooltje. Het kikkerperspectief bevredigde de behoefte de hele wereld catalogusgewijs af te werken.

Gedichten over kleine, banale dingen waarvan we er in de Nederlandse poëzie van de negentiende eeuw zoveel hebben, zoals *De Lof der onderdeur*, *Ode aan mijn schommelstoel* of *Ode aan de doorgebroken tand*, kan ik nooit anders dan in dit licht zien. Hier werd helemaal geen knusheid beoogd, hier was de incorporatie in het geding van het laatste detail. Een streven naar completeheid.

De ideale cursus voor een begrip van de negentiende-eeuws poëzie blijft Flaubert's *Bouvard et Pécuchet*. Zonder het lezen van dat boek is er eigenlijk geen begrip mogelijk.

We mogen het spontane plezier dat de negentiende-eeuwers beleefden aan hun opsommingen niet vergeten. De volgende regels zijn uit Longfellow's *The Song of Hiawatha* in de vertaling van Guido Gezelle – een gedicht waar ik als jongen al verzot op was, want af en toe las ik wel iets in een van die boeken –

Beken, land en weiden dwerschend
kwam al 't weerbaar volk te zamen,
kwamen Delaweers en Mohawks,
kwamen Tsjoctaws en Camantsjies,
kwamen Shoshonies en Zwartvoets,
kwamen Pawnies en Omahaws,
kwamen Mandans en Dacotahs,
kwamen Hurons en Odjibways,
't weer- en 't wijgvolk, al te samen
op het teken van de Paaispip,
naar de bergen, diepe in 't gersland,
naar de Roode Pijpsteenbanken.

– dat is niet alleen poëzie, dat is ook het ritme van de onverstoorbaar
zwoegende stoomlocomotief. Massief.

Horror vacui, dus. Het is al zo vaak gezegd, maar we kunnen er niet om
heen. Horror vacui in de drukunst (wat betekende die overdaad aan
lettersoorten, bandstempels en tekstkolommen anders?), horror vacui in
de schilderkunst, met haar panorama's van veldslagen en overbemande
houtvloten, met haar zucht naar het detail in textiel en behang (zelfs
Turner zouden we een catalogiseerder van luchten kunnen noemen), hor-
ror vacui in de interieurs. Telkens weer die reeks van luchters, kralen,
waaiers, palmen, kwasten, antimakassars, kalebassen, medaillons, tapijten,
stiksels, piëdestals, lambriseringsen, krullen, pompoenen, gedraaide poten,
gedraaide armen, snuisterijen, potten, veren en étagères.

Denk aan het damesmodetijdschrift *Aglaja*, denk aan het atelier van
Makart, denk aan de manier waarop men de musea inrichtte: vol, vol, vol.
In het toch al overvolle verenigingsleven werden de gaatjes opgevuld met
geheime genootschappen en vervolgens met parodieën op die genootschap-
pen. De decoraties en ornamenten van de zichtbare wereld leken woester
en woester te worden. In de Art Nouveau, omstreeks sluitingstijd, was er
uiteindelijk wel een richting bespeurbaar die het ornament wilde afschaf-
fen, maar de eeuw liep af met een feestelijk en plechtig gestileerd eerbetoon
aan het ornament.

Ik had het over een idee dat mij lief was – de idee dat de negentiende-
eeuwer zich wilde verliezen in de volte. Wie weet was het zijn diepste droom
wel om het vacuüm zó te vullen, om de materie zó te vermenigvuldigen,
dat de mens geannihileerd kon lijken, uit de staat van zijn pijn verlost. Hij
wenste de stof te beheersen en in de stof op te gaan om uiteindelijk
– symbolisch, reëel of theatraal, doet er niet toe – zelf tot stof te worden.
Zijn inventarisatiedwang is sterk verweven met de erotiek.

Waar angst voor de leegte is, is leegte. Waar zoveel zucht naar ordening
heerst dreigt véél chaos. Er heerste een grote huivering voor ontbinding.

De ontbinding was gaande op allerlei terreinen. Een sterke mix van politiek en erotiek roerde zich in het bewustzijn en het onderbewuste van de negentiende-eeuwer. Leegte is er altijd, maar het was voor de eerste keer dat door zovelen tegen zoveel leegte werd aangekeken. De sensatie van onzekerheid wás er, ook woordeloos. Isaac da Costa wist het vroeg onder woorden te brengen, opnieuw in zijn *Wachter! Wat is er van den nacht?* –

En toch? hoe hoog, hoe stout de Tijdgod zweeft en streeft,
Een vrúchtloos jagen naar bevrediging? een stemming
Van onvoldaanheid bij 't bezit? een zielsbeklemming
Op 't steeds bekorte pad naar de einden van onze aard?
Bij 't vorschen naar het doel dier teugellooze vaart!
En toch? bij elken stap van vordring in de streeling
Van trots en zinlijkheid, dat schrikgedrocht: Verveling!
Zij, dochter van de Weelde, en Wanhoops moeder, om
Wier greep (of aanblik zelfs) te ontkomen, welkom
Gegroet wordt elke zweem van nieuwe lustverfijning
En puntverscherping van den prikkel, bij verdwijning
Van Schaamtes laatsten bloos enz. enz.

We zien hier het klassieke paar Ennui en Wellust. De mens op een smal pad tussen walging en afgrond bezwijkt voor de nieuwste verleiding. Het vergaren van kennis baart schrikgedachten. We beschikken in de Nederlandse poëzie van de negentiende eeuw misschien niet over veel grote dichtersfiguren, maar als we met het juiste oog lezen en ons van dit soort spanningen bewust zijn, kunnen we veel afzonderlijke grote gedichten aantreffen.

De spanning ligt hier besloten in de steeds herhaalde vraag *En toch?* Er is een streven naar houvast en er is een streven het traditionele houvast los te laten. Er is angst voor leegte en toch ook weer dat *streven* naar leegte, de bevrijding van de ballast. Wellustig geketend verlangt de negentiende eeuw vurig naar het ongebondene. Het was de eeuw dat de vrije natuur werd ontdekt, de landschapsschilderkunst. Het naakt werd door de kunstenaars ingezet als bewuste en ook door het publiek zo begrepen, vaak strikt geritualiseerde therapeutische schok. Voor Da Costa betrof de leegte toch vooral God. Maar ook hij verbindt het rechtstreeks met seksualiteit.

Zijn woordkeus is ondubbelzinnig. We zijn geneigd de herkenning van toespelingen en double entendres in de literatuur van de negentiende eeuw toe te schrijven aan onze eigen, moderne dirty-mindedness, maar ik ben ervan overtuigd dat we vaker *wel* dan *niet* mogen aannemen dat ze ook door tijdgenoten in die zin werden herkend. De literatuur van die periode mag preuts lijken, de onschuld was wel degelijk weg en er was een sarcastisch spel met de onschuld begonnen. Er heerste een acuut besef van de regels van drift en repressie. Het ontbreken van het expliciete is meer een zelfverdedigingslinie dan preutsheid. Ook dat heeft het lezen van negentiende-eeuwse literatuur er voor mij altijd spannender op gemaakt.

Wat de chaos en de volheid uitwiste, toen, was niet de uitwaaiëring, de ontlading, de ejaculatie, niet het wit, maar de nacht. Het hiernamaals had een aardse opvolger gevonden in de utopie, de hel speelde zich in de echte duisternis af. Er was op het platteland ook geen elektriciteit, dat hielp. Dracula en Frankenstein zijn typische negentiende-eeuwers. Nocturnes, Nachtstücke. Het 'dubbelzinnige gevogelte van de nacht', klapwiekende Goyescos. In de nacht verdwijnt de orde, in de nacht verdwijnt de ordening. De orde wordt door de kwade geesten overgenomen, de geesten van het ongeduld en de revolutie, de

proeving van een kracht tot maatschappijontwrichting,
Zij 't ook onmachtig nog tot stichting of herstichting. –

– (Da Costa weer), door wilde, losgeslagen krachten; de ordening maakt plaats voor de chaos –

Een chaos! oud en nieuw in gisting met elkander!

[...]

Een chaos! strijd alom van worden en ontworden,
Van duisternis en licht, ...

– we merken hoe hier steeds in contrasten wordt gesproken. De nacht, ook dat is een aspect waarover we in de Nederlandse literatuur vaak te veel heenlazen. Pas in de laatste decennia kwam daar verandering in. Die nachtcultus is meer dan een romantische zwijmelarij of een voorbijgaand verscheurdheidje. Ze duidt op een explosieve psychologische gesteldheid. Ze houdt rechtstreeks verband met een wildgroei, met de splijting van alles, met een letterlijke gespletenheid – met een wereld bestaande uit niets dan contrasten.

Het is verleidelijk, nu we ons toch in een inventarisatie-sfeer hebben gewiegd, de contrasten weer eens op te sommen. De expansie en de gerichtheid naar buiten – industrie, ontdekkingsreizen, kolonialisme – tegenover de introspectie en de glorificatie van het binnenhuis. Het realisme tegenover het idealisme. De democratie tegenover het despotisme. Fotografie tegenover schilderkunst. De religieuze onorthodoxie van Strauss en Renan tegenover het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid (1870). Positivisme tegenover spiritisme. Systematiek tegenover bohème. Afschaffing van de slavernij tegenover kinderarbeid. Dienstmeisjes tegenover hogere standen. De bloei van de reisverhalen – uit de Amazone, de Andes, Abessinië en Bengalen – tegenover het nationalisme en het patriottisme. Een man in een Bismarckjasje dooft zijn Bismarcksigaar in een met Bismarck beschilderde asbak terwijl hij een boek leest over het karakter, de mate van beschaving, de zeden en gebruiken van de onderdrukte Jamaïcaan.

Contrasten.

Verzoeningen vonden er niet plaats, afgezien van halfslachtige pogingen op sociaal gebied, zoals zeg maar het Nut, ofwel de Maatschappij tot Nut

van 't Algemeen. Het Vondelpark kunnen we misschien zien als een prototype van negentiende-eeuwse verzoening. Er is een daad gesteld, er is een gebaar gemaakt; zowel de rijken als de armen hebben er iets aan, maar het meest de rijken; deftige toegangspoorten aan de ene zijde en het Kattenlaantje aan de andere zijde; met als apotheose – ingekapseld tussenwezen – de wandelende dienstmeid in het park. Nee, voor wat wij verzoeningen noemen was de eeuw te groot. Wel was er een doorlopend, nimmer eindigend debat. De negentiende eeuw betekent vraag en tegenvraag, schijnbaar zonder synthese. Een slijtageslag. De vraag was reusachtig, de tegenvraag was reusachtig. Er ontstond een vuilnisbelt van versleten vragen, maar het debat ging vrolijk door.

Optimisme tegenover pessimisme. Een heilig vooruitgangsgeloof, maar ook toen al 'bezwaren tegen de geest der eeuw', om nog een omineuze titel van Da Costa te noemen. Hij had die bezwaren in 1823, toen de eeuw nog jong was. Ook zelf was hij nog jong. Het zijn de bezwaren, let wel, van een vijftientigjarige. Van een angry young man, niet van een ouwe zeur. (Een ouwe zeur is een angry young man die te lang doorgaat.) Da Costa hield na dit pamflet nog even vol – met politieke gedichten – en ze zullen hem bij de tegenpartij vaak genoeg een zeur hebben gevonden. In 1848 volgde bij voorbeeld het gedicht *Wachter! Wat is er van den nacht? Een lied bij de uitgangen van 1847* waaruit ik al citeerde en waarvan ik de eerste afzonderlijke uitgave pas nog voor een gulden kocht op een Haagse markt. Menno Hertzberger was zeker langs geweest.

Da Costa was een reactionair die goed zag wat er aan de hand was, iets wat niet ongebruikelijk is bij reactionairen. Zijn remedie is misschien waardeeloos, zijn diagnose was scherp. Bovendien was hij een groot prozaïst en dichter. Zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* is een uiterst leesbaar compendium van fundamentalistisch rechts en kan doorgaan voor een zelfportret van de eeuw. En luister naar hem in *Wachter! Wat is er van den nacht?* over de stroom van boeken, vlugschriften en kranten –

De wereld onzes tijds, met weten ingenomen,
Zoo als geen vroeger ooit, zuigt, in haar dorst, bij stroomen
De vrucht der drukpers in, die gistend tot ons komt,
En hoofd en hart om strijd of prikkelt of verstompt.

[...]

Een breede plas van licht, die oogen scheemren doet!
Een even snel vergaan als weêr gewassen vloed!
Een zee van letters, waar, bij 't zweepen van de winden,
Steeds vreemder schaduwen op rijzen en verzwinden
In allerhande vorm, – en dan op eens één beeld
(’t Is ’t uwe, o Geest des tijds!) zich afdrukt en herteelt,
Vollediger, dan of Daguerre ’t onder ’t zweven
Bespied had, aangelokt, en op zijn vlak doen kleven.

Is 't waar? en wordt bij 't zweet der rustelooze pers
Door Vlugschrift en Journaal, naar 't leven steeds en versch,
Het beeld, de stem des Tijds herbaard? zijn zin, zijn pogen,
Beloften, dreigingen, vermeten en vermogen,
Ons ieder dag gemeld? Van ieder nieuwen stap
Die ter volmaaktheid voert, verslag en rekenschap
Gebracht? Zoo sta het vrij die godspraak te ondervragen!
Ja, bij het kroost der Pers zich met de vraag te wagen,
Die uit het binnenst roept: Wat is er van de nacht,
o Wachter! welk een dag wordt aan de kim gewacht?

Interessant hier is het verband dat wordt gelegd tussen inventariseren en fotografie. Het procédé van de daguerreotypie, het modernste optische wonder na de camera obscura, was toen amper tien jaar bekend. Met de fotografie was het tijdperk van het niet-meer-willen, want niet-meer-kunnen vergeten definitief aangebroken. Voorlopig is het nog het zwoegen van de drukpers die hier de strijd met de vergetelheid aanbindt. Da Costa vraagt zich af of de meest reusachtige som van gegevens over een tijdperk ook maar *iets* zegt over de geest van die tijd.

Hij snijdt het tere punt van de *zee van letters* aan. Een zo grote hoeveelheid dat er geen zin meer in valt te ontdekken.

Het aantal mensen en het aantal boeken had een kritisch punt bereikt. De geest van de Verlichting was uitgelopen in sociale onrust, wat de lichamen betreft was er een getalsmatig draagvlak ontstaan voor barricaden en straatrellen, het zweet der rusteloze pers zorgde voor intellectuele mobilisatie, waarna desoriëntatie.

De grondwet had het volk macht gegeven. De vrijheid van drukpers had geleid tot vooral veel drukwerk. De vrijheid van godsdienst zou ook gaan betekenen de vrijheid van geen godsdienst.

Malthus had zijn boek over de geometrisch toenemende bevolkingsexplosie gepubliceerd in 1798. Het vraagstuk zou de gehele negentiende eeuw de gemoederen blijven bezighouden. En niet alleen de gemoederen. De bevolking van Europa steeg in één eeuw van 187 naar 401 miljoen, die van de Verenigde Staten van 6 naar 81 miljoen.

Alles nam toe. Drukpers, stoom, proletariaat. Maar ook nam het onbegrip van de hogere standen toe, de onverdraagzaamheid van de Da Costa's. Geld en goud accumuleerden waanzinnig –

o Bergen opgetast

Op bergen! goud op goud! gebouwen op gebouwen!

Wie durft de schitring van uw koepelglans vertrouwen?

De zwaarte van uw top, die reeds de wolken raakt?

(*Wachter! Wat is er van den nacht?*). Optelling en opsomming waren inherent aan de tijd en bloedserieuze aangelegenheden. Op alle terreinen tegelijk

was een kritische massa bereikt. Een kritische massa 'is de hoeveelheid die, indien bijeengebracht, spontaan explodeert'. In de atoomfysica komt het neer op, ik citeer weer de encyclopedie, 'de minimum-hoeveelheid splijtbaar materiaal die nodig is om op eigen kracht een kettingreactie voort te brengen'. Nu, in die zin is de negentiende eeuw, van alle eeuwen, de eeuw van de psychische, morele en artistieke kernfusie.

De eeuw die pas in de twintigste zou uitwoeden. Een eeuw loopt niet parallel met ronde jaartallen. Wat in de achttiende eeuw werd begonnen, raakte in de negentiende levensgevaarlijk explosief. Het braakland van de twintigste eeuw was het resultaat.

Van alle negentiende-eeuwse grootschalige ideeën is misschien de idee van de vooruitgang het funest gebleken. Vooruitgang moet per definitie 'ter volmaaktheid voeren', om met Da Costa te spreken. Intussen weten we hoe ongenadig volmaaktheid is. Volmaaktheid is dwingend. Volmaaktheid kent geen compassie.

Onze illusie van een vooruitgang is voorgoed dood. Les één van de negentiende eeuw. Da Costa somde in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* de fraaie voordelen van de revolutie al op –

En ter vergoeding van dit alles; is er wel een enkele ondeugd verloren gegaan of verminderd, of is men in de uitoefening van een enkele deugd gevorderd? Is er minder eerezucht dan voorheen, minder heerszucht, minder geldgierigheid, minder eigenbaat, minder nijd tegen ware of vermeende grootheid, minder kuiperij, minder trouwloosheid in de grote betrekkingen der volken tot elkander, zowel als in die van burgers en medemens onderling? Is er meer braafheid, meer rechtschapenheid, meer dapperheid, meer goede trouw, meer zelfopoffering, meer heerschappij over driften en begeerlijkheden, meer zelfverloochening uit liefde tot de naaste?

Nee, dus.

Wie zei trouwens dat er in de negentiende eeuw, buiten Multatuli, geen behoorlijk proza werd geschreven?

Een eeuw schudde zich leeg, ontdeed zich van haar volte. Is de bom uitgewerkt? De negentiende eeuw zal pas definitief zijn afgelopen als alle contrasten zijn uitgewoed. Dan mogen we haar vergeten.

Wanneer mogen we de twintigste eeuw als de vorige gaan beschouwen? In ons dagelijks spraakgebruik is dat nog niet zo. Over tien, twintig jaar? Wanneer kijken we *echt*, zoals ik het hoorde uitdrukken, om een dubbele hoek naar de negentiende eeuw?

Misschien is de negentiende eeuw nog lang niet afgelopen. Er zit iets onheilspellends in dat woord 'misschien'. Nog steeds lijkt de kernsplijting niet op alle plaatsen ten einde. Ideeënmassa, mensenmassa genoeg. De

strijd tussen fundamentalisme en liberalisme, tussen Da Costa en Multatuli, leeft volop. De strijd tussen staat en godsdienst. In de zoekers naar utopieën en in de adepten van een hoger heil leeft de voorvorige eeuw volop voort.

Adieu, negentiende eeuw? Misschien komen we nooit van onze negentiende eeuw af. Misschien hebben wij, zonder uitzondering geboren in de twintigste eeuw, alleen nog betekenis voor zover we nieuwe, vruchtbare en explosieve betekenissen in de negentiende eeuw kunnen ontdekken.

Misschien moet de negentiende eeuw wel met geweld worden afgeschaft. Ondenkbaar is dat niet. Het zou wel eens in de mode kunnen raken het verleden af te schaffen. Zoals om onnaspeurbare redenen plotseling een kleur *in* is, of een paardenstaart de *dernier cri*, zo kan het ook – volmaakt bij surprise – in de mode raken de geschiedenis af te schaffen. Niet als een intellectueel denkmodel, om een discussie uit te lokken of de verkoop van een boek te stimuleren – dat hebben we al meegemaakt – nee, gewoon, weg met die ouwe rommel, alle musea en paleizen neergehaald, alle woonwijken, als de bliksem alles aan papier en schilderijen verbrand wat ouder is dan, zeg maar, vijftientig jaar. Een vuurzuil van letters. Niets dan oud papier. Niets dan puin. Een hartelijk verwelkomde schoonmaakactie. Een opruimingsgedachte waar iedereen achter kan staan.

Je veegt het als een kwaaië droom weg van je aangezicht. Maar we zullen moeten erkennen dat het een mogelijke, want grondig negentiende-eeuwse fantasie is. Zo'n reusachtige eeuw *moet* in staat zijn zichzelf op te blazen.